
हवामान बदलामुळे पश्चिम महाराष्ट्राच्या कृषी पुढील समस्या (विशेषतः अहमदनगर जिल्हा)

डॉ. राजेंद्र भोसले

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
मनमाड.

श्रीमती. किर्ती लबडे

पी. एच. डी. संशोधक विद्यार्थी,
पी. जी. रिसर्च सेंटर इन इकॉनॉमिक्स,
S.M.B.S.T. कॉलेज संगमनेर.

प्रस्तावना:

शेती विकासातूनच ग्रामीण विकासाला एक नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न करणारे एक राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्य देशात आघाडीवर आहे. असे महाराष्ट्र राज्य एक मे 1960 रोजी स्वतंत्र राज्य म्हणून अस्तित्वात आले. 15⁰8' उत्तर ते 22⁰1" अंश असा अक्षवृत्तीय विस्तार असून 72⁰06 अंश पूर्व ते 89⁰9 असा अंश पूर्व असा रेखावृत्तीय विस्तार आहे. राज्याच्या पश्चिम बाजू 720 किलोमीटर लांबीचा समुद्रकिनारा आहे. महाराष्ट्र राज्याचे एकूण क्षेत्रफळ 3,07,713 चौरस किलोमीटर असून क्षेत्रफळाच्या बाबतीत देशात तिसरा क्रमांक लागतो. हेच महाराष्ट्र राज्य विविध विभागात विभागले असून पश्चिम महाराष्ट्रात सांगली, सातारा, कोल्हापूर, सोलापूर, अहमदनगर व पुणे या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील शेती व्यवसायावर लक्षावधी शेतकऱ्यांची जीवन अवलंबून आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची भिस्त शेतीवरच अवलंबून असल्याची दिसते. राज्यातील एकूण उत्पन्नापैकी साधारणपणे एक तृतीयांश उत्पन्न शेतीपासूनच मिळते. स्वातंत्र्योत्तर काळात कृषीचा विकास व्हावा म्हणून, शासनाने कोट्यावधी रुपये खर्च केल्याचे दिसते. परंतु शेतीचा विकास म्हणावा तसा झालेला दिसून येत नाही. त्याचे कारण शेतीपुढे अनेक समस्या असल्याची दिसते. म्हणून महाराष्ट्रात आर्थिक सुबत्ता व स्वावलंबन आणण्यासाठी शेती क्षेत्राचा विकास घडवून आणणे महत्त्वाचे आहे. राज्यातील औद्योगिकीकरणस गती देण्यासाठी शेतीचा विकास सहाय्यभूत ठरतो. शेती विकासाचा अर्थ शेती उत्पादकता आणि उत्पादकता

वाढीसाठी करण्यात आलेले प्रयत्न म्हणूनच भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्रास अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. परंतु या शोध निबंधात पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतीच्या संदर्भात फक्त अहमदनगर जिल्ह्याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

- 1) अहमदनगर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रा पुढील समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 2) अहमदनगर जिल्ह्यातील हवामानातील बदलामुळे मुख्य पिकांच्या दर हेक्टरी उत्पादनावर किती परिणाम झाला ते अभ्यासणे.
- 3) अहमदनगर जिल्ह्यातील निरनिराळ्या पिकांखालील क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेतला आहे.

अ) प्राथमिक साधन सामग्री:

शेती क्षेत्रा पुढील समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे .सर्वेक्षणासाठी साध्या नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून काही निकषांच्या सरासरीच्या आधारावर जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांचे विकसित, मध्यम ,विकसित व मागास अशा तीन गटांत वर्गीकरण करून प्रत्येक गटातून दोन असे एकूण सहा तालुके निवडले .निवडलेल्या सहा तालुक्यांमधून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून प्रत्येक तालुक्यातील 3 गावाची निवड याप्रमाणे अशा एकूण 18 गावांची निवड करण्यात आली. या निवडलेल्या गावांमधून कोटा नमुना निवडीच्या आधारावर शेतकऱ्यांचे सीमांत ,अल्प ,मध्यम ,मोठे व मागास जाती जमाती तील शेती उत्पादक असे पाच गटात वर्गीकरण करून या गटांतून प्रत्येकी 90 शेती उत्पादकांची निवड करण्यात आली. यामध्ये प्रत्येक गावातील 25 त्यामध्ये प्रत्येक गटातील 5 असे एकूण 450 शेती उत्पादक अभ्यासासाठी निवडून त्यांच्याकडून मुलाखती द्वारे प्रश्नावली भरून घेण्यात आल्या.

ब) द्वितीय साधनसामग्री:

सदर अभ्यासासाठी प्राथमिक साधनसामग्री बरोबरच द्वितीय साधनसामग्रीचा ही आधार घेतला आहे. यामध्ये जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, कृषी आयुक्तालय अहवाल व विविध मासिके इत्यादी श्रोतांमधून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित केलेल्या माहितीवर प्रक्रिया करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

भौगोलिक रचना व क्षेत्रफळ:

महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यभागी गोदावरी व भीमा या नद्यांचा खोऱ्यात वसलेल्या अहमदनगर जिल्ह्याचे उत्तर अक्षांश 18.2 ते 19.9° व पूर्व रेखांश 73.9 ते 75.5 अंश असे भौगोलिक स्थान आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस नाशिक, ईशान्येस औरंगाबाद, पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद, दक्षिणेस सोलापूर व पश्चिमेस ठाणे व पुणे हे जिल्हे आहेत. अहमदनगर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 17,413 चौरस किलोमीटर असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्यात प्रथम क्रमांकावर आहे. जिल्ह्यात एकूण 14 तालुक्यांचा समावेश आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार 14 तालुक्यात मिळून एकूण 1581 खेडी असून त्यात दोन खेडी निर्जन आहेत, तसेच 2001 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 40, 40, 642 इतकी असून साक्षरतेचे प्रमाण 75.30% इतकी आहे.

अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतीची उत्पादकता व समस्या:

अर्थव्यवस्थेतील शेतीची महत्त्वपूर्ण भूमिका लक्षात घेता कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता या घटकांकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे. आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी कृषी उत्पादकता वाढविणे आवश्यक आहे. लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र वाढविण्यापेक्षा जमिनीचे उत्पादकता वाढवणे आवश्यक आहे. शेतजमिनीची उत्पादनक्षमता वाढल्यास खऱ्या अर्थाने शेती क्षेत्राचा विकास घडवून येईल. शेती उत्पादकतेच्या दृष्टीने पर्जन्य, जमीन, हवामान इत्यादी घटक महत्त्वाचे असतात, पर्जन्यमानासारख्या महत्त्वाच्या घटकांबाबत असे दिसून येते की, जिल्ह्याच्या बऱ्याच भागात अपुरा व अनिश्चित स्वरूपाचा

पाऊस पडतो. त्यामुळे जिल्ह्यातील महत्त्वाच्या पिकांचे उत्पादन राज्याच्या सरासरी उत्पादनाच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते .

अहमदनगर जिल्ह्यातील मुख्य पिकांच्या दर हेक्टरी उत्पादनावरून असे दिसून येते की, फक्त हरभरा या कडधान्याच्या पिकांत दर हेक्टरी उत्पादनात वाढ झाली आहे ,तर तांदूळ, गहू ,ज्वारी ,बाजरी, मका, मूग ,भुईमूग ,कापूस व बटाटा यांच्या दर हेक्टरी उत्पादनात 1994 -95 ते 2005- 2006 या कालखंडात घट झाली आहे .याचाच अर्थ जिल्ह्यातील शेतीची उत्पादकता कमी झाली आहे .हीच जिल्ह्यातील कृषी पुढील एक महत्त्वाची समस्या आहे. याचबरोबर शेती उत्पादकांना इतरही काही महत्त्वाच्या समस्या जाणवतात. त्या पुढील प्रमाणे

1) एक पर्जन्य व शेती:

जिल्ह्यातील शेती व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे उत्पादनाच्या बाबतीत अनिश्चितता आढळून येते .पावसाच्या लहरीपणावरच पिकांच्या उत्पादनेचे अंदाज बांधले जातात. 2004- 2005 या वर्षात एकूण जलसिंचन क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी असलेले प्रमाण 44% इतके आहे, त्याचाच अर्थ जिल्ह्यात जवळपास 56% क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे ,असून त्याचा विपरीत परिणाम शेती उत्पादनावर होतो .म्हणून जिल्ह्यातील पावसावर अवलंबून असलेले शेती कोणत्या पद्धतीने कमी करता येईल ही एक शेती उत्पादन उत्पादकांसमोर सर्वात मोठी समस्या बनली आहे .

2) जमिनीचा पोत किंवा कस:

जिल्ह्यातील शेती उत्पादकांच्या जमिनीचा ढासळता पोत हा त्यांच्या उत्पादकता वाढीसमोर एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे ,जमिनीच्या पोत सुधारण्यासाठी कृषी विद्यापीठे, आरसीआरआर ,कृषी विज्ञान केंद्र, खत कंपन्या इत्यादींकडून संशोधन केली जाते ,परंतु हे संशोधन सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचल्याचे दिसत नाही ,जे काही संशोधन शेतकऱ्यांपर्यंत पोचले आहे, त्याचा वापर करणे शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने कठीण आहे .जर शेतकऱ्यांना त्याचा मातीची स्थिती काय आहे ,तिच्यात कोणती पोषक द्रव्य किंवा पोषक द्रव्य नाहीत हे कळले तर जमिनीचा पोत सुधारून उत्पन्न वाढेल परंतु ,शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने हे सर्व कठीण असल्यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपुढे हा एक प्रश्न उभा आहे.

3) कृषी वित्त पुरवठ्याचा अभाव:

शेतकऱ्यांना वित्त पुरवठ्याचा अभाव या समस्येला सामोरे जावे लागते .शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीसाठी योग्य वेळी आणि परवडेल अशा व्याजदराने कर्ज उपलब्ध होणे अत्यंत महत्त्वाचे असते .ग्रामीण भागात आज देखील सावकार किंवा इतर व्यक्ती शेतकऱ्यांना मोठ्या व्याजदराने भांडवलाच्या पुरवठा करताना दिसून येतात ,कारण ग्रामीण भागामध्ये बँकांचा पुरेसा प्रसार झालेला नाही, परंतु तेथे असे स्रोत उपलब्ध आहेत तेथे त्यांचे जाचक नियम शेतकऱ्यांना सावकाराकडे जाण्यास भाग पाडतात ,परिणामी शेतकरी वर्गामध्ये कर्जबाजारी चे प्रमाण वाढत आहे .पिक वाया गेले तर त्यांचा कर्जाची परतफेड ते करू शकत नाही, पर्यायाने शेतकऱ्यांसमोर कर्जाचा डोंगरच उभा राहत, असे म्हटल्यास वावग ठरत नाही , परिणामी तो आत्महत्येच्या विचारापर्यंत येतो ,म्हणून जाचक अटीशिवाय शेतकऱ्यास भांडवल कसे उपलब्ध होईल हा एक जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांपुढे महत्त्वाचा प्रश्न आहे .

4) शेतकऱ्यांचा अज्ञानीपणा:

देशांमध्ये ,राज्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार वेगाने वेगाने होत असला तरी ग्रामीण भागामध्ये शेतकरी वर्गात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याने दिसून असल्याचे दिसून येते. जिल्ह्यातील बराचसा शेतकरी वर्ग निरक्षर आहे त्यांची मुले साक्षर आहे परंतु त्यांचा कल शेती व्यवसाय करण्याकडे नसून नोकरी करण्याकडे आहे ,कारण शेतीमध्ये करावे लागणारे श्रम आणि त्यापासून मिळणारे उत्पन्न ,यामध्ये त्यांना तफावत दिसून आली, कमी श्रमात जास्त उत्पन्न मिळवण्याकडे त्यांचा कल असून आता त्यांना शेती व्यवसायाकडे वळवणे हे एक मोठे आव्हानच आहे .त्यामुळे शेती व्यवसायाची संबंधित असणारे सुधारित तंत्रज्ञान ,आधुनिक बी बियाणे , खते, कीटकनाशके यांपासून निरक्षर शेती वर्ग वंचित राहत आहे, अशा शेतकऱ्यांना सुधारित तंत्रज्ञानाचा लाभ कसा मिळवून देता येईल ही देखील एक समस्या आहे. कारण शेतीच्या विकासाला मारक ठरणारा महत्त्वाचा घटक आहे.

5) जलसिंचनातील असमतोल:

शेतीच्या उत्पादन वाढीसाठी शेतीला पाणीपुरवठा होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पीक रचना अनेक घटकामुळे प्रभावित होत असते, त्यामुळे सिंचनाच्या सोयींची उपलब्धता व अभाव हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. जिल्ह्यात जे मोठे व मध्यम प्रकल्प उपलब्ध आहेत ,त्या प्रकल्प पासून सर्व जिल्ह्याला पाणी डॉ. राजेंद्र भोसले, श्रीमती. किर्ती लबडे

मिळत नाही. ज्या ठिकाणी अशा पाण्याची सुविधा आहे ,तेथे एकापेक्षा अनेक पिके काढणे शक्य झाले असून ,जिथे अशा पाने सुविधा नाही तिथे अनेक पिके काढणे शक्य नाही. त्यामुळे त्याचा उत्पादनावर विपरीत परिणाम दिसून येतो . ज्या तालुक्यांना अशा पाण्याची सुविधा आहे त्यांना वेळेवर पाणी सोडले जात नाही, त्यामुळे पर्यायाने ही एक समस्या बनते.

6) हमीभाव:

शेती उत्पादकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने शेतीमालाच्या विपणन व्यवस्थेत महत्त्व आहे .रास्त भाव मिळाला तर शेतकरी वर्गाची आणि शेती व्यवसायाची प्रगती होऊ शकते, परंतु शेतीमालाच्या विक्री व्यवस्थेत मध्यस्थ वर्गाची साखळी, लुबाडणूक ,गोदाम इ.अभाव ,वाहतूक साधनांचा अभाव ,किमतीतील चढउतार आणि शासनाच्या प्रत्यक्ष पीक कर्ज नुसार नसलेला हमीभाव, इत्यादीमुळे शेती उत्पादनास योग्य दर मिळत नाही, परिणामी शेतकरीवर्ग कर्जबाजारी होत आहे, यामधून त्याला बाहेर काढणे हे शासनाच्या हमीभाव समोर एक आव्हानच आहे.

7) विजेचा अनियमित पुरवठा:

जिल्ह्यातील सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या 100% शेती उत्पादकांना वीज पुरवठ्याची समस्या जाणवत असल्याने दिसून आले ,यावरून समस्येचे स्वरूप समजते. शेतकरी वर्गाला भेडसावणारी विजेच्या पुरवठ्याची संबंधित असलेली मुख्य समस्या भारनियमनाची आहे, राज्यात विजेच्या मागणीपेक्षा विजेचे उत्पादन कमी असल्यामुळे , महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळ भारनियमन करत असल्याचे दिसते .आज अनेकदा ग्रामीण भागामध्ये विजेचा पुरवठा केव्हा सुरू होईल व केव्हा बंद होईल ,हे निश्चित नसल्यामुळे शेतकरी मजूर यांना त्यांचे काम करता येत नाही .यंत्रसामुग्रीचा व्यवस्थित उपयोग करून घेणे शक्य होत नाही .पाणी उपलब्ध असूनही त्यांचा उपयोग म्हणावा तसा शेतीला होत नाही. आज ग्रामीण भागात 8 ते 10 तास शेतीचा शेतीसाठी विजेचा पुरवठा केला जात आहे. त्याचा परिणाम त्याचा परिणाम म्हणून उत्पादनाचे पूर्व निर्धारित इष्टांक गाठले जात नाहीत, म्हणून जिल्ह्यातील शेती पुढे विजेची ज्वलंत समस्या आहे. या सर्व समस्यांमधून शेतकऱ्यांची सुटका करावयाची असेल, तर काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे, त्या पुढील प्रमाणे ,

1) सिंचन क्षेत्रात वाढ:

जिल्ह्यातील शेती उत्पादकांनी शेतीला उपलब्ध असलेल्या पाण्याचा वापर काटकसरीने केला पाहिजे. सिंचनाखाली जमिनीचे क्षेत्र वाढवण्यासाठी जलसिंचनाला महत्त्व आहे, पाणी आडवा -पाणी जिरवा, शिवारातले पाणी शिवारात, माथा ते पायथा, उगम ते संगम, या तत्वावर आधारित मोहीम राबवली पाहिजे. जिल्ह्यातीलच हिवरेबाजार, राळेगणसिद्धी व पळसे या गावांनी या कार्यक्रमांचा आदर्श घालून दिला आहे. तो कार्यक्रम जिल्ह्यातील इतर गावांनाही राबविला पाहिजे. ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, आधुनिक पद्धतींचा वापर करून पाण्याची बचत केली पाहिजे. तसेच सरकारने हाती घेतलेले नदी खोऱ्यांचे, पारंपारिक तळी, तलाव, धरणे इत्यादी प्रकल्प केवळ अपुऱ्या निर्मितीमुळे रेंगाळत न ठेवता, त्यासाठी मोठ्या अग्रक्रमाने निधी उपलब्ध करून देऊन सिंचनक्षमता जिल्ह्यातील सर्व भागात वाढवणे आवश्यक आहे.

2) जमीन कस सुधारणा:

शेत जमिनीचा कस सुधारण्यासाठी प्रत्येक शेतकऱ्याच्या शेतीमधील मातीची चाचणी करून तो सुधारण्यासाठी मोहीम उघडण्याची गरज आहे, त्यासाठी कृषी उद्योग विद्यापीठ, कृषी महाविद्यालय, सीएमआरआर, यांसारख्या संस्था, कृषी विज्ञान केंद्र, राज्यांची व जिल्ह्यांचे कृषी विभाग, यांनी माती परीक्षण करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा, आणि आवश्यक ती संपूर्ण माहिती देणारे पत्रक प्रत्येक शेतकऱ्यांना देणे शक्य व्हावे, या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात यावे.

3) पुरेसा व स्वस्त कर्ज पुरवठा:

शेतकऱ्यांना कमी व्याज दरात योग्यवेळी खर्च उपलब्ध होणे शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे, शेतकऱ्यांचा वाढता कर्जबाजारीपणा लक्षात घेता सरकारने कृषी कर्ज व्याजदरावर 3 ते 4 टक्क्यांपर्यंत कमी करावा. तसेच थकबाकी वर व्याज न आकारणे, आदिवासी भागात प्राधान्याने पतपुरवठा उपलब्ध करून द्यावा. बँकांचा कर्ज देण्याचा नियमात बदल करावा, विपणनासाठी पतपुरवठा करावा, ग्रामीण पतविषयक समुपदेशन केंद्राची निर्मिती करावी व प्रत्येक गाव सहकारी किंवा राष्ट्रीय बँकेने दत्तक घेऊन शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करण्यात यावा. या दृष्टीने सरकारने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

4) उत्पादन खर्चानुसार शेतकरी मालाला हमीभाव द्यावा:

कृषीमालाचा जर जो दरवर्षी हमीभाव निश्चित केला जातो, तो भाव उत्पादन खर्च आणि बाजारातील इतर संकटे, लक्षात घेऊन जास्त हमीभाव द्यावा .जेणेकरून मध्यस्तापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण होईल व शेतकरी वर्गाला जास्त नफा मिळेल, तसेच हा हमीभाव शासन दरबारी लवकर जाहीर करण्यात यावा.

5) विजेचा नियमित पुरवठा:

राज्यात विजेची मागणी जास्त आणि पुरवठा कमी अशी स्थिती असल्यामुळे, भारनियमन करावे लागत असल्याचे दिसते. त्या दृष्टीने शासनाने जैतापूर सारख्या वीज प्रकल्पांना प्राधान्य देऊन राज्यात आणखी काही प्रकल्पांची निर्मिती करण्यासाठी प्रयत्न करावे ,तसेच सद्यस्थितीतील वीजपुरवठा नियमित करून ग्रामीण भागात 16 ते 18 तास वीज शेतीसाठी उपलब्ध करून द्यावी . त्याचा परिणाम उत्पादकता वाढीवर झालेला दिसून येईल.

वरील उपाय योजना बरोबरच पशुधन उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन द्यावे ,शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने सरकारने योग्य धोरणे आखावीत व सुधारित जातींच्या बियाण्यांचा पुरेसा पुरवठा होईल ,या दृष्टीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे या बाबींच्या माध्यमातून ही उत्पादन वाढीला चालना देता येणे शक्य आहे.

समारोप:

देशाच्या शेती क्षेत्रात राज्याचा तिसरा क्रमांक लागतो. याचाच अर्थ शेती अद्यावत नाही, पश्चिम महाराष्ट्राचे विशेषता: अहमदनगर जिल्ह्याची शेती विकसित नाही, कारण जिल्ह्यातील शेती दर हेक्टर उत्पादक प्रत्येक पिकाच्या बाबतीत महाराष्ट्राच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे, याचे कारण पर्जन्यमान, हवामान, सिंचनाच्या सुविधा कमी, पतपुरवठा, सुविधांचा अभाव, वीज हे घटक त्यासाठी जबाबदार असल्याचे दिसते. भूमीहिनांपासून ते मोठ्या शेतकऱ्यांपर्यंत विकासाचे लाभ जलद गतीने पोचविणारा शेती व्यवसाय विषयक इतर कोणताही पर्याय जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध नाही .जिल्ह्यात औद्योगिक क्षेत्राचा ही पुरेसा प्रमाणात विकास झालेला नाही, शेतकरी उत्पादन वेगाने वाढले व त्यामुळे शेतकरी वर्गाच्या हातात उत्पन्न आले व त्याचे राहणीमान वाढले तर औद्योगिक उत्पादनांची मागणी वाढुन डॉ. राजेंद्र भोसले, श्रीमती. किर्ती लबडे

औद्योगीकरणाला चालना मिळेल, म्हणून जिल्ह्याच्या विकासासाठी शेतीचा विकास होणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ:

- 1) जिल्ह्याचे सामाजिक- आर्थिक समालोचन, अहमदनगर जिल्हा. 2015 -16 व 2017- 18 .
- 2) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र, शासन मुंबई. 2009 -10
- 3) कृषी दर्शनी 2010, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी.
- 4) डॉ.प्रभाकर देशमुख -भारतीय अर्थशास्त्र, पिंगळापुणे अँड कंपनी पब्लिशर्स ,नागपूर ,आवृत्ती 2016
- 5) डॉ. बी. एम. कराडे - शास्त्रीय संशोधन पद्धती ,पिंगळापुणे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर ,आवृत्ती 2007
- 6) शेतकरी मासिक- जुलै 2020, डिसेंबर 2020 मुद्रणालय -महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय, आर्यभूषण भवन, शिवाजीनगर, पुणे.
- 7) एम. एस. स्वामीनाथन -राष्ट्रीय शेती आयोग
- 8) मिश्रा अँड पुरी -भारतीय अर्थव्यवस्था.